

ската проза, която от Софроний Врачански насам се събира като подземен поток. При него митология е самият живот, както и при Врачански. При тях няма религия, няма евангелие, няма метафизика. Кой западен писател би се осмелил да напише без всякакво метафизично вълнение за смъртта на жена си това, което Софроний без сантименталности е поверил на хартията: „Подир някой ден се разболя попадията, лежа болна шест месеца и се помина, та и тоз харчилък ни нападна.“ (Подчертано от П. Ю.) Практическият усет на българина е изразен с това изречение. Същата трезва практичност е карала народните въстаници, борещите се за свята свобода на родината си в Априлското въстание, да приличват между сраженията до вкъщи, за да нахранят добитъка – както описва З. Стоянов – и пак отивали да воюват.

Ясно е: неумолимият поглед на автора на „Записките“ понякога учудва читателя. Тази неумолимост му е била в кръвта. Поглед, който се противопоставя на схематичните внушения на „учените глави“. Светът му обаче не е мрачен като на натуралистите. За въстанието разказва не един натуралист, а самата натура, която не се е поддала на шаблоните на „учените глави“. Нещо повече: З. Стоянов стига дотам, че цени в творбата яростната страст повече от претенциозния и игрив вкус. Симеон Радев, един от малкото българи с европейски манталитет по онова време, на въпроса коя е най-пламенната българска творба, отговорил: „Те са две... Стиховете на Ботев и „Записките“ на Захарий Стоянов. Жаравата и под двамата е била цяла кладя.“

Едва ли е случайно, че С. Радев се възхищава не от „Под игото“, а от „Записките“, които до най-малката подробност са верни на действителността и така носят духа на своето време. Всеки образ, всеки факт на З. Стоянов е шедьовър на реалистичния усет. Той издига в идоли героите мъченици на народната революция, апостолите на националното възраждане, ала разпознава и най-тайните им мисли, планове, намерения, с други думи: и тъмното у човека. Ако измерение за художествената сила на писателя беше това с колко страсти, греховност и слабост може да натовари героите си, без те да загубят достойнство и привлекателност, то тогава З. Стоянов е българският писател, надарен с най-голяма художествена сила. Той е единственият, който съумява въпреки всичко да намери за героите си път към сърцата ни. Нека си спомним само за „учената глава“, апостола Волов, който плаче като дете със свито сърце на Оборище, или за Джендо (Захари), който се прави на луд, за да си спаси кожата, или за Бенковски, който подпалва къщите на своите въстаници, за да не се връщат у дома от бойната линия да хранят животните.

Изречем ли думата въстание, пред нас се изправят не Бойчо Огнянов и Рада, не Боримечката и слепецът Колчо, не чорбаджи Марко и кака Гинка, а Бенковски, Волов и Джендо от „Записките“ (1884), опитите за биографии на Дякона Васил Левски и Ботев (1883, 1888), както и Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа от „Четите в България“ (1885). Що за власт, по-силна от мита? Властта на реалността, която и у нас се оказва по-силна от създадения от Йокаи мит, и при мисълта за освободителната борба в съзнанието ни изплуват не тримата синове на Барадлай от „Синовете на човека с каменното сърце“, а светлите образи на Петьофи, татко Бем и тринайсетте арадски мъченици. Затова е неизмерима празнотата в унгарската литература, която няма своя З. Стоянов.